

İdil-Ural Bölgesinin Dini Problemleri

İbrahim Maraş*

I. Tarihî Arka Plan

İdil-Ural bölgesi, Türklerin V. ve VI. asırlarda gelmiş oldukları bir bölgedir ve buraya gelen Bulgar Türkleri yerleşik bir hayat yaşamıştır. Rus kroniklerinde Bulgar Türklerinin gelişmiş ve kültürlü bir toplum olduğuna dair birçok kayıtlar olduğu bilinmektedir. Meselâ; Rus tarihinin en eski kaynaklarından kabul edilen Nestor kroniğinde, kinyaz Vladimir'in Bulgarları yendiği, ancak amcası Dobrynya'nın harp esirlerini göstererek hepsinin çizmeli olduklarını ve bunların vergi ödemeyeceklerini, çankılları aramaya gitmeleri gerektiğini söylemesi üzerine Bulgarlarla barış yaptığı belirtilmektedir.⁽¹⁾ X. Asra kadar Rus kinyazlarıyla birbirlerine üstünlük sağlayarak gelen Bulgar Türkleri, müslüman Araplarla da temaslarda bulunmuşlar, miladi 922 tarihinde de Almus Kağan'ın ve halkın kendi isteği ile müslümanlığı kabul etmişlerdir.⁽²⁾ Böylece, İdil-Ural havzasında ilk müslüman Türk devleti kurulmuştur. Bu arada İslâm'ı seçmeyen bir kısım Türkler eski inançlarında kalmışlar, daha sonra da zorla hristiyanlaştırılmıştır. Bunlar da, bugünkü Çuvaş Türklerini meydana getirmişlerdir.

XIII. Asra kadar, özellikle ticaret ve sanayide büyük gelişme gösteren Bulgar Türkleri, XIII. asırda Moğol-Tatar istilasına, daha sonra da Timur'un müdahalesine uğramış ve bölgede Altın Orda devleti kurulmuştur. XIV. Asra kadar Altın Orda'ya bağlı olarak yaşayan Bulgar Türkleri etnik olarak iyice karışmışlar ve daha sonraları "Tatar" olarak adlandırılmışlardır. XV. Asrın ilk yarısında (1445) Kazan Hanlığı'nı kuran bölge Türkleri, 1552'ye kadar geçen kısa dönemde mektep, medrese, kütüphane ve arşiv sahibi olup yoğun bir kültür hayatı yaşamışlardır.⁽³⁾ Ancak millî benliklerini kazandıkları bu hanlık uzun sürmemiş, Korkunç İvan tarafından 1552'de Kazan Hanlığı yıkılmıştır. Bu tarih, aynı zamanda, İdil-Ural'daki Türk-Tatar nüfusunun zulüm, baskı, sindirilme yoluyla ruslaştırılması ve hristiyanlaştırılması sürecinin de başlangıcı olmuştur.

II. Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Süreci

İdil-Ural bölgesindeki hristiyanlaştırma ve ruslaştırma faaliyeti 1552'den çok kısa bir zaman sonra, 1555'te başlamış ve ilk olarak bu tarihte Kazan'da Ortodoks başpiskoposluğu kurulmuştur. İlk piskopos olarak görevlendirilen misyoner Guri, yanına German ve Tatarca bilen Varsonofi adında iki yardımcısını da alarak, Tatar, Çuvaş ve Çirmiş... halklarını hristiyanlaştırma ve ruslaştırma işine girişmiştir.⁽⁴⁾

Guri ile başlayan Rus misyonerlik hareketi asırlar boyunca, ruslaştırma gayesini de temel alarak, devam etmiştir. Değişen tek şey baskıların zaman zaman azalıp artması olmuştur. Bolşevik ihtilali (1917)'ne kadar devam

(*) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Bölümü Araştırma Görevlisi.

(1) Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara, 1948, s. 27-28.

(2) Aziz, A., Tatar Tarihi, Moskova 1925, s. 35-36; Yazıcı, Nesimi, "İlk Türk-İslam Devleti; İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV.yy.). Diyanet İlimi Dergi, Ankara, Ocak-Mart 1993, c. 29, sayı: 1, s. 61-62.

(3) Bkz. Aziz, A., a.g.e., s. 103-124.

(4) Abeşi, Hasan Ata, Misyonerlik Hareketi Turunda (el yazma eser), Kazan Devlet Üniv. Kütüp. Nadir Eserler Bölümü No. 1059. 3 (b); Grigoryev, A. P., "Urs Bolmagan Halklarını Hristiyanlaştırma-Çarizmin Milli Koloniyal Siyaseti", Tat. çev. R. Rahman, İdil, Kazan, 6/1991, s. 40.

eden bu faaliyetlerde en çok uygulanan metodlar ise şunlardır: Hristiyan olmayı reddedenlerin mal ve mülklerini ellerinden alıp vatanlarından uzaklaştırmak veya bunlar için şehir dışında yeni "biste (varoş)"lar oluşturmak, boşalan yerlere rus ve hristiyan unsur doldurularak nüfus dengesini müslüman Türkler aleyhine bozmak, cami, mektep ve medreseleri yıkmak⁽⁵⁾... vb.

III. Uyanış Süreci ve Bolşevik İhtilâli

1552'den itibaren dinî ve milli kimlikleri baskı altında tutulan ve tarih şuurundan yoksun kalan İdil-Ural Türkleri XIX. asırda yeni bir uyanış hamlesine girmiştir. Bu uyanış dönemi, II. Katerina (1762-1796)'nın 1789'da İdil-Ural, Orta Asya, Kazak ve Kırgız bölgeleri için Ufa'da kurulmasına izin verdiği Diniye Nezaret'iyle⁽⁶⁾ başlatılabilir. Nitekim XIX. asrın ilk yarısından itibaren özellikle dinî alanda, Abdünnasır Kursavi (1776-1812) ve Abdürrahim Otuzimeni (ö. 1834) ile bir dinî ıslah hareketi başlatılmış ve bu daha sonra geliştirilerek (özellikle milli ve tarihi şuurlanma alanında) devam ettirilmiştir. XIX. Asrın sonlarına doğru meşhur iki büyük tarihçi Hüseyin Feyizhani ve Şihabüddin Mercani (1818-1889) Türk-Tatar kavmine hem tarihi hem de dinî konularda yol göstermiştir. Mercani Bulgar ve Kazan Hanlıklarının tarihini anlattığı eserinin başında, "biz Tatar değiliz, müslümanız" diyen ve tarihlerinden haberdar olmayan topluma, "Tatar olmazsan sen kimsin?"⁽⁷⁾ sorusunu sormuştur. Böylece İdil-Ural'da, ilk kez, ciddi anlamda tarih yazıcılığı ve tarihi şuurlanma başlamıştır. XX. Asrın başlarında bu yenilikçi akım, İ. Gaspıralı'nın başlattığı "usûl-i cedid (mektep ve medreselerde reform)" hareketiyle bütün kültürel alanlara kaymış ve yüzlerce "usûl-i cedid" okulu açılmıştır.

1917 İhtilâline kadar büyük bir milli ve dinî uyanış gerçekleştiren Türk-Tatar halkı bu dönemde çok büyük şahıslar yetiştirmişlerdir. Bunlar arasında; Musa Carullah Bigi, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Abdullah Bubi, Alimcan Barudi, Rızaeddin Fahreddin... vb.

birçok şahıs vardır. Dönemin en meşhur usûl-i cedid okulları olan Bubi Medresesi (Viyatka), Muhammediye (Kazan) ve Aliye (Ufa) Medreseleri yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bu dönemin dikkat çekici bir özelliği de daha önceden hristiyanlaştırılan veyahut da baskı gördükleri için hristiyan gözüken Türk guruplarının çoğunun müslüman olduklarını tekrar ilan etmeleridir.⁽⁸⁾

1917'deki Bolşevik İhtilâli bütün bu uyanış hareketlerine büyük bir darbe vurmuş, 70 yıl kadar devam eden bu dönem Türk-Tatar kavminin şuurunu büyük oranda silmiştir. Hatta kısa denilebilecek bu süreç, İdil-Ural Türk toplumuna Çarlık dönemindekinden daha çok şeyler kaybettirmiştir. Komünist ideoloji bölge halkı arasında ayrılık tohumlarını körükleyerek, dil, din ve kültür beraberlikleri olan Tatarlarla Başkurtları birbirine düşürmüştür. Bu dönemdeki dinden arındırma politikası da oldukça başarılı olmuş, anaokulundan başlayarak insanların zihnine sosyalist ideoloji işlenmiştir. 1980'lere kadar devam eden bu süreç, 80'li yılların sonuna doğru etkisini kaybetmeye başlamıştır. Nihayet Tataristan, 30 Ağustos 1990'da hukuksuz muhtariyetten kurtulup Federal Cumhuriyet olmuş, ancak bazı ekonomik haklar elde etmesine rağmen, tam bağımsızlığını elde edememiştir. Bölgedeki diğer iki devlet; Başkurdistan ve hristiyan olan Çuvaşistan ise eski konumlarını sürdürmektedir.

IV. Günümüzdeki Durumun Tesbiti

Bir toplumun kültürel özellikleri ve buna bağlı olarak dinî anlayışı ve yaşayışı o toplumu ayakta tutan temel taşlardır. Bu yüzden bunların istikrarlı bir seyir takip etmesi gereklidir. Bu istikrarın bozulması demek, toplum düzeninin de bozulması demektir. Nitekim

(5) Bkz. Abeşi, H. A., a.g.y.; Grigoryev, a.g.m. (Bu iki eser de Rus tarihine ait kaynaklardan faydalanmıştır.)

(6) İbrahim, Abdürreşid, Çoban Yıldızı, St. Petersburg, 1907, s. 16-17.

(7) Mercani, Ş., el-Kısmü'l-Evvel Min Kitâb-i Müstefâdî'l - Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve'l-Bulgar, Kazan 1885, s. 6.

(8) Mesela; 1905'te Rusya'da meşrutiyet ilan edildiğinde 40.000 Kreşin Tatarının müslümanlığa tekrar döndüğü ifade edilir, bkz. İbrahim, A., Çoban Yıldızı, s. 39.

Çarlık döneminin bazı idarecileri bunu dikkate alarak halkın manevi ve kültürel hayatına daha az müdahalede bulunarak istikrarı muhafazaya çalışmışlardır. Bunu yapmayıp doğrudan halkın inançlarını hedef alan idareciler döneminde ise huzursuzluklar ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Türk-Tatar toplumunun hayatında bu oldukça aşikardır.⁽⁹⁾ Bolşevik devriminden sonraki durum ise daha değişik bir mecraya yönelmiştir. Bolşevik döneminin sosyalist düzeni ateist ve milli kimlikten yoksun bir cemiyet oluşturma yolunda yoğun bir faaliyete girişmiştir. Her ne kadar bu politikalarında oldukça başarılı oldularsa da toplumun her şeyine sinmiş olan millî ve manevi değerlerini tamamen ortadan kaldıramamışlardır. Bugün bölgedeki durum bize bunu göstermektedir. İslam, Türk-Tatar halkının örf ve adetlerinde, yaşayışında ve bazı dinî uygulamalarında (sünnet, hac, oruç, isim koyma, kurban... vb.) görünmeye devam etmiştir. Bu üçüne resmi komünist ideolojinin yeni "ritüelleri" pek fazla nüfuz edememiştir. Bunun bir örneğini 1980'de yapılan sosyolojik bir araştırmada görebiliriz: Buna göre, araştırmacıların çeşitli sorularına cevap verenlerin %43.5'i kendisinin İslâm'a olan bağlılığını çeşitli örf ve adetler ve dinî uygulamalara bağlayarak anlatmışlardır.⁽¹⁰⁾ 1994'te yapılan bir başka ankette ise şehirli nüfusun (25 yaş ve altındaki kesiminin) %53'ü, (25-29 yaş arasındaki kesiminin ise) %61'i kendini dindar olarak kabul etmiştir.⁽¹¹⁾

Günümüzde İdil-Ural'da yaşanan uyanış dinî ve kültürel sahanın bütün yönlerini kapsamakta, güzel sanatlarda, tiyatro ve musikîde ve edebiyatta da görülmektedir. Tezhip, hat ve şemail (resimleri ayet ve hadislerle süsleme sanatı) sanatlarının basit ancak güzel örnekleri dergi ve kitaplarda çok sık bir şekilde yer almaktadır. Bu sahalarda çalışanlar geleneksel İslâm kültürü ile millî kültürün çağdaş kültürlerle mezcedilmesi yönünde fikirler beyan etmektedirler.⁽¹²⁾ Ancak bütün bunlara bakıp, günümüzde, İslâmî anlayışın, söz konusu bölgede çok iyi durumda olduğunu söylemek mümkün değildir. Diniye Nezareti reisi Abdullah Hazret Galiyullah'ın dediği gibi:

"halk müslümanım demekten başka bir şey bilmiyor."⁽¹³⁾ Bu durumun iyileştirilmesinin de, öncelikle, mevcut problemlerin ve ihtiyaçların tesbit edilmesiyle mümkün olacağı açıktır.

a) Geleneksel İslam Anlayışı ve Ceditçilik Tecrübesi

Bugünkü İdil-Ural'da İslam, sadece bir gelenek olarak yaşamaktadır. Bolşevik idarenin sindirmesiyle içine kapanan Türk toplumu belirli dinî uygulamalara (kurban, hac, sünnet, isim koyma... vb.) sıkı sıkıya bağlanmış, bunların dışındaki İslami prensiplerden habersiz, hatta bazen bu prensiplere aykırı olarak yaşar bir hale gelmiştir. Şuurlu olmaktan uzak olan bu anlayış, aynı zamanda, kendi müslümanlığını bu uygulamalarla bütünleştirir olmuştur. Yukarıda verilen istatistikler de bunu göstermektedir.

İdil-Ural'daki geleneksel İslam anlayışının şuurlu ve çağın gereklerine hitap eden bir anlayışa dönüşebilmesi, İslam'ı ilmî bir şekilde anlamak ve anlatabilmekle veya Çağdaş bir Tatar yazarının ifadesiyle: "İslam'ı bugünün şartlarında iyi anlayıp, felsefî, hukukî, siyasî ve ahlâkî esaslarını kavrayıp, toplum hayatına intibak ettirmekle"⁽¹⁴⁾ mümkün olacaktır. Bu konuda asrın başındaki Tatar ceditçilerinden mutlaka istifade edilmesi gereklidir. Çünkü onlar İslam'a "zaman gözlüğü"nden bakmaya çalışmışlar ve yeni bir "ıslah" hareketine girişmişlerdir. Nitekim çağdaş Tatar ay-

1477

(9) Baskıya maruz kalan Türkler 1556'da, 1669-70'de ve 1755'teki Pugaçev isyanında Rus hükümetine karşı ayaklanmışlardır. Bkz. Aziz, A., Tatar Tarihi, s. 238-245, 252-253 ve 262-267; Zenkovsky, A. Serge, Pan Türkism and Islam in Russia, Harvard, 1960, s. 16-17; Rorlich, A. Ayşe, Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları, çev. A. E. Uysal, ODTÜ yay., Ank., 1984, s. 4-5.

(10) Muhammetşin, Refik, "Tatar Cemiyetinin Bugünkü Problemleri Yaktılığında 'İman' Merkezinin Eşçenliği" İman Nun, No. 4, Kazan, 1996, s. 15-16.

(11) Musina, Roza, "İslam; Mejetniçeskie Atnaşeniya v Savremennom Tatarstane", İman Nun, No. 4, Kazan, 1996, s. 51.

(12) Veliyeva, Dine, "İslam Dini Hem Tatar Sınlı Sangati, Tatarstan, No. 3-4, Kazan 1995, s. 22-24; Minnullin, Tufan, "Tatar Medeniyeti Hem Avrupa Ekemeti", İdil, No. 6/1995, Kazan, s. 2-5.

(13) 1995'te Kazan'da Müftü Abdullah Hazret ile yaptığımız görüşmeden.

(14) Emirhan, Reşat, "İdil-Ural Tübeğinde İslam: Tarihi Özincelikleri Hem Kileceği", İdil, 9/1995, Kazan, s. 62.

dınları da hep bu tecrübeden faydalanmayı ve ceditçilerin başlattığı hareketi günümüzde "yeni bir anlayışla" devam ettirmeyi savunmaktadırlar. Onlara göre tarihî miras hem metod hem de pratik olarak bugünkü Tatar toplumuna yol gösterecektir.⁽¹⁵⁾ Ceditçilere duyulan özlem sadece aydınlar arasında değil, bilebildikleri oranda halkta da vardır. Bu konuda bölge halkının önündeki en büyük engel, bu mirası değerlendirebilecek ve bugüne aktaracak, aynı zamanda da İslam'ı bugünkü şartlarda topluma sunabilecek yetişmiş eleman yetersizliğidir. Bölgenin yakın vadede de bunu çözebilecek potansiyeli mevcut değildir. Çeşitli Arap ülkelerine ve Türkiye'ye gönderilmiş az sayıdaki öğrencinin bunu ne oranda halledebileceği ise meçhuldür. Esasında yapılması gereken şey, ciddi İlahiyat eğitimi verecek bir üniversitenin kurulmasıdır. Bu konu Diniye Nezareti bünyesinde üniversite akademisyenlerince kurulan "Ulema Şurası"nın görevleri arasında sayılmıştır. Şura, kurulacak olan "Muhammediye Üniversitesi"⁽¹⁶⁾nin programının mükemmelleştirilmesi görevini üzerine almıştır.⁽¹⁷⁾ Ancak çok fazla mesafe katedilememiştir.

İdil-Ural bölgesindeki geleneksel dinî anlayış gözönünde bulundurulduğunda bölgede dinî değerlerin canlandırılmasında duygu ve akıl bütünlüğünü sağlamak en önemli problem olarak gözükmektedir. Tek yöne (mesela duyguya) ağırlık veren bir anlayış çeşitli sakıncalar doğurabilecektir. Çünkü İslam, dünya ve ahiret dengesini kurmuş, akıl ve duygu bütünlüğünü sağlamıştır. Bu yüzden de insanların sadece hislerine değil akıl ve şurlarına da hitabetmek gerekecektir. İdil-Ural bölgesinin tarihi mirası da bunu gerektirmektedir. Bölgede asırlar boyu Hanefilik mezhebi yürürlükle kalmış, özellikle son asırda, taklide karşı çıkan, zamanın şartlarına göre içtihad kurumunu işleten ve en önemlisi Ebu Hanife'ye atfedilen "hum ricalün ve nahnü ricalün, yani; onlar da insan biz de insanız" sözünü geçmiş için şiar edinen bir anlayış yerleşmiştir.⁽¹⁸⁾ Bugün, bu anlayışın öncüleri olan "ıslahçı" ceditçiler (M. Carullah Bigi, Alimcan

Barûdi, Keşşaf Tercümanı... gibi) Türk-Tatar toplumunca çok az tanınmaktadır. Her türlü ideolojinin, özellikle de ateist komünizmin yaygın olduğu bir ortamda bu konu daha da önem arz etmektedir. Esasında bu problem bütün Türk dünyasının en önemli problemlerinden biridir. Bölgede sağlıklı bir dinî canlanmaya zemin hazırlamak, İslâm'ı, Rusya'ya ve Avrupa'ya karşı tepkisel bir hareket olmaktan kurtarıp, bilinçli bir hareket seviyesine çıkarmak lazımdır.

b) Dinî ve Millî Tarafsızlık Problemi

İdil-Ural'da dinî canlanmanın önündeki bir başka önemli problem, halk ve aydınlar arasında dinî ve millî tarafsızlığın yaygın olmasıdır. Gerek komünist ideolojinin ateist propagandası ve millî, manevî değerleri temelinden ortadan kaldırmak için yapılan faaliyetler, gerekse hristiyan ve pagan kültürlerle birlikte ve içiçe yaşamının getirdiği bir sorun olan tarafsızlık problemi aşılması güç bir engeldir.

Geçmişe olan bağlılıkları, dinî ve millî kültürleri kaybettirilen ve dinden arındırılmaya çalışılan bölge toplumu günümüzde içine girdiği yeni yapılanmada Bolşevik komünist ideolojinin de bittiğini görünce bu kez boşluğa düşmüş ve bütün bunların etkisiyle, mevcut inanışlara, hatta kültürlerle aynı mesafeden bakmaya başlamıştır. Buna bir de din dışı evlilik (özellikle Ruslarla) ve bundan doğan nesil eklenince (evlenen her iki taraf da din meselesini bir kenara bırakmış, doğan çocuklar da, çoğu kez, dinlere karşı tarafsız olarak yetiştirilmeye gayret gösterilmiştir) "tarafsızlık"

(15) Abdullin, Yahya, "Ceditçilik Hem Hazırgi Zaman", İman Nuru, No. 4, Kazan 1996, s. 8-9; Emirhanov, Reşat, "Millî Yaşayış Hem İslam", Tataristan, no. 9-10/1995, s. 29-38.

(16) Üniversite, ismini 1882'den 1918'ye kadar Kazan'da (üniversitenin kurulmak istendiği binada) faaliyet göstermiş, oldukça meşhur bir medreseden almaktadır. Medresenin kurucusu ise bölgenin tanınmış ceditçi alimi ve müftüsü (1917-1921) Alimcan Barûdi (1857-1921)'dir.

(17) "Palajenie a sovete Ulemov Pri Duhovnam Upravlenii Müstülman Respubliki Tatarstan (Rusça-Basılmamış Ulema Şurası Nizamnamesi, 2 sayfa).

(18) Bkz. Emirhanov, R., "İdil-Ural Tübeginde İslam; Tarihî Özcilikleri Hem Geleceği", İdil, Kazan, 9/1995, s. 61-62; Abdullin, Y., "Tarihîbizde İslamın Ununu hem Hazırgi Zaman", Tatarstan, No. 7-8, Kazan 1995, s. 25-38.

problemi daha da artmıştır. Bu "kozmpolit" anlayışın en önemli özelliği; gerek kendi kültür ve inancından, gerekse diğer yabancı kültür ve inançlardan pek haberdar olmamak, millî ve dinî meselelerde kendisini üstte tutmaktır.⁽¹⁹⁾ Böyle olunca, bu problem İdil-Ural'daki dinî ve millî uyanışın önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Bu problemin ortadan kalkması, öncelikle topluma millî ve dinî kimliğin birlikte sunulmasıyla olacaktır.⁽²⁰⁾ Bu konuda Başkurdistan daha da büyük önem arz etmektedir, çünkü Başkurdular Tatarlara oranla daha az dindardırlar.⁽²¹⁾

Dinî ve millî tarafsızlığı ortadan kaldırmanın bir diğer yolu da, İdil-Ural'da çok rastlanan ve bölgede "katnaş nikah" veya "milletara nikah" olarak adlandırılan din dışı evliliğe son vermek veya en aza indirmektir.

Bugünkü Tataristan ve Başkurdistan bölgelerinde yaşayan halkın oran olarak ne kadarının din dışı evlilik yaptığı kesin rakamlarla bilinmemekle birlikte bu oranın Tataristan'da %30⁽²²⁾, Başkurd bölgesinde ise toplam olarak (1989 rakamlarına göre) %25 civarında⁽²³⁾ (bu toplam rakam içinde Başkurd Rus evliliği %8-10 civarında olup Tatarlarınkinden daha azdır⁽²⁴⁾) olduğu belirtilmektedir. Başkurd kız nüfusu Tatar kız nüfusuna oranla daha çok Ruslarla evlenirken, Tatar erkekleri Rus veya diğer Müslüman olmayan Fin asıllı kavimlerle evlenmektedir.⁽²⁵⁾ İslam'ın ve İslam ahlakının gençlerde küçükten itibaren sıkı bir şekilde yerleşmesini sağlamadan ve bölge halkını millî benliğine kavuşturmadan bu problemi önlemek mümkün değildir. Çünkü, dinî ve millî şuura sahip bir nesli korumak daha kolaydır. Türk-Tatar kavmini asırlardır ayakta tutan şey bu hasletler olmuştur.

c) Tarih Şuuru ve Tatar-Başkurd Ayrılığı

Genelde bütün Türk dünyasında, özelden de İdil-Ural'da toplumun manevî açıdan yükselmesi tarih şuuruna sahip olmasıyla atbaşı gitmektedir. Tarihlerini ve kültürlerini doğru kaynaklardan öğrenemeyen bir toplumun millî ve manevî açıdan bir kimlik boşlu-

ğunda olması kaçınılmazdır. XVI. Asırdan beri Rus hakimiyetinde kalan Türk-Tatar kavmi kendi tarihlerini yazacak tarihçi dahi yetiştirememiş, kısmen sahip olduğu dinî hakları sayesinde benliğini korumaya çalışmıştır. XIX. Asrın sonlarında büyük tarihçi Ş. Mercanî'nin kitaplarıyla başlayan tarihî şuurlanma 1917'ye kadar artarak devam etmiş ve Kazan Hanlığı'nın güzel günlerine, daha doğrusu bağımsızlık günlerine, atflarda bulunularak geçmişe sahip çıkmıştır. Yukarıda bahsedilen, Mercanî'nin; "Tatar olmazsan sen kimsin?" uyarısıyla kendine gelmeye başlayan bölge halkı günümüzde yine böyle bir uyarıya ihtiyaç duymaktadır. Dilini dahi konuşamaz hale gelen İdil-Ural Türkleri son 5-10 yıl içerisinde dil konusunda da büyük mesafe katetmiştir. Ancak, tarih şuurunun uyandırılmasında temel dayanak olan Tatarca, hâlâ ilim ve edebiyat sahasında hakim olamamıştır.

Dinî ve millî kimliğin bir sentez haline geldiği İdil-Ural'da millî gelenekler İslâmî, İslâmî ritüeller de millî gelenekler gibi tezahür etmektedir. Meselâ; Tataristan'da yapılan anketlerde milliyetleri sorulan şehirlî nüfusun %33,5'i, köylü nüfusun da %44,6'sı kendilerini dinleriyle (yani İslam kimliğiyle) tanımlamışlardır.⁽²⁶⁾ Hatta bazen kendisini dindar ve müslüman olarak tanımlamayanların dahi İslâmî uygulamalara katıldıkları görülmektedir.

Dinî ve millî kimliğin birlikteliği, Tatarlarla Başkurdular arasında sunî olarak yaratılmaya çalışılan Tatar-Başkurd düşmanlığının önüne geçmede yardımcı olarak gözükmektedir. Çünkü bu düşmanlığı engellemede en önemli unsurlar dil, din, kültür birliği ve tari-

(19) Hekimov, Rafael, "Kişilik Hem Millî İdeya", Kaya Kite Bu Tatar?, kitabı içinde., Kazan, 1992, s. 61; Abdullin, Y., "Tarihî-bizle İslamın Unnu Hem Hazirgi Zaman", s. 35-38.

(20) Abdullin, Y., "Tatar Halkı Turmısında İslamın Fonksiyaları Hem Dinî Mirasın Öyrenüde Kaybir Bonçlar", İslamo-Hristi-yanskoe Paganıçe, içinde, Kazan, 1994, s. 15-17.

(21) Devlet, Nadir, Çağdaş Türkiler, İst. 1993, s. 254.

(22) Malik, Hafeez, "Tataristan: A Kremlin of Islam in the Russian Federation", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Vol. XVII, No. 1, Fall, 1993, s. 8.

(23) "Ese Millet Totkasi", Tarih fenleri doktoru Muhammed Mirzabulatov ile röportaj, ŞONKAR, Başkurdistan Gençleri Dergisi, No. 5, Ufa, 1994, s. 41-43.

(24) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 17.

(25) "Ese Millet Totkasi", ŞONKAR, s. 41-43.

(26) Musina, Roza, "İslâmî Mejetniçeskie Atnaşeniya v Savremen-nom Tatarstane, İman Nuri, No. 4, Kazan 1996, s. 52.

hî birliktelik unsurlarıdır. Ruslara karşı yüzyıllar boyu verilen mücadelede aynı safta yer alan⁽²⁷⁾, aynı dine inanan, aynı tarihî geçmiş paylaşılan, aynı tarihî kökten gelen ve daha da önemlisi, çok küçük ayrıntılar hariç, aynı dili konuşan Tatarlar ve Başkurdlar bugün de aynı birliktelikleri sürdürmelerine rağmen birbirlerine, özellikle Başkurdların Tatarlara karşı, düşmanlıkları had safhadadır. Günümüzde Başkurdistan'da yaşayan Başkurd nüfusu ülkede yaşayan Tatarlara oranla daha düşüktür ve Başkurdlar ülkelerinde azınlık durumundadır. Ayrıca, Tatar-Başkurd evliliği oldukça yaygın olup, bu oran Batı Başkurdistan'da %50'ye çıkmaktadır. Öte yandan Başkurdlar arasında dinî şuurun yanında millî şuurun da oldukça zayıf olduğu göze çarpmakta⁽²⁸⁾, bu zayıf millî şuur da "Başkurdçuluk" anlayışı şeklinde tezahür etmekte ve bu dar kabile tasassubçuluğu ile Tatar düşmanlığı körüklenmektedir.

Nüfusça az olmalarına rağmen Başkurdlar devlete hakim durumda olup "Tatar" kimliği yerine "Başkurd" kimliğini hakim kılmaya çalışmakta ve ülkedeki Tatarları yok saymaktadır. Bu tutum ülkedeki Tatarları rahatsız etmekte ve Başkurd-Tatar düşmanlığını körüklemektedir. Ancak her şeye rağmen bu iki Türk boyu arasındaki huzursuzluğun kökleri çok fazla eskilere dayanmamaktadır. Bu sürtüşmenin sebebi 1917-1918'li yıllarda kurulmaya çalışılan İdil-Ural Devleti tartışmalarına dayanmaktadır. Nedenleri ayrı bir inceleme konusu olan bu ihtilafa rağmen kültür, din ve dil beraberliğine sahip olan bu iki Türk boyu arasındaki huzursuzluğu gidermek pek zor görülmemektedir. Kültür, din, dil ve tarih beraberliklerini canlandıracak çalışmalarla bu huzursuzluğun ortadan kaldırılabileceği görülmektedir.

d) Müslüman-Hristiyan İlişkileri ve Misyoner Faaliyetler

Bugün İdil-Ural bölgesinde, toplam nüfusun yarısına yakınıni teşkil eden bir Ortodoks nüfus vardır. Bunların çoğunu Ruslar, bir

kısmını Çuvaş Türkleri, çok küçük bir topluluğu da Fin asıllı guruplar teşkil etmektedir. Bu nedenle bölgedeki dinî canlandırma faaliyetlerinde etnik ve dinî farklılıkları gözönünde bulundurmak gereklidir. Bu farklılık geçmişte, Rusların hakim olduğu dönemde (1552'den itibaren) 1917'ye kadar müslümanları "hristiyanlaştırmak" ve "ruslaştırmak" yönünde kullanılmış ve müslümanlar devamlı baskı altında tutulmuştur. 1917'den sonra ise söz konusu baskı "dinden arındırma" şekline dönüşmüş ve daha da şiddetlenmiştir. Halbuki Rus hakimiyetinden önceki Altın Orda Devleti hakimiyeti döneminde müslüman Türk idarecileri, din ve vicdan hürriyetine oldukça önem vermişler ve dinleri serbest bırakmışlardır. Rus tarihî kaynaklarında bu konuda birçok bilgi vardır.⁽²⁹⁾ Bölgede yaşayan iki milletin birbirlerine bakış açılarını gösteren bu tarihî geçmişe bakarak günümüz için çeşitli metodlar geliştirilebilir. Bu metodlarda ön planda tutulması gereken şey ise, karşılıklı hoşgörü ve vicdan hürriyetini hakim kılmaktır. Çağdaş Tatar aydınları da bu hoşgörü ve vicdan hürriyetinin üzerinde önemle durarak, Altın Orda dönemi ile Çarlık ve Komünist dönemini karşılaştırmaktadır.⁽³⁰⁾

Günümüzde İdil-Ural'da yeniden misyonerlik faaliyeti başlamış, hristiyan misyonerlerin yanında çeşitli Doğu dinlerine ait misyonerler ve Bahailer çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Özellikle kendini din olarak göstermeye çalışan Bahailer, bölgedeki İslami alt yapı ve mevcut millî-dinî tarafsızlıktan faydalanaarak; "dünya vatandaşlığı", "farklılıkta birlik", "global etik"... gibi kendi prensiplerini kitap, dergi ve broşürlerle yaymaya çalışmaktadırlar. Bahailer, inançları gereği farklı dinî, ahlâki ve kültürel özelliklerle millî benlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadırlar. Çünkü onlar,

(27) Bkz. Emirhanov, Reşat, "İslam i Natsionalnaya İdeologiya Tatarskogo Naroda", İslamo-Hristiyanşkoe Paganıçe, içinde, Kazan 1994, s. 20-29.

(28) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 17-23.

(29) Bu konuda bkz. Aziz, A. Tatar Tarihi; İslamo-Hristiyanşkoe Paganıçe: İtagi i Perspektivi İzuçeniya, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan 1994; Bu kitap içinde özellikle; Emirhanov, Reşad, "Vüjdan İreği: Tarihî Paraleler", s. 100-108; Zekiyev, M. F., "Tatarstan Kak İslamo-Hristiyanşkoe Paganıçe", s. 6-11.

(30) Bkz. Emirhanov, Reşad, "Vüjdan İreği: Tarihî paraleler", s. 100-108.

insanlık aleminin birliği, bütün dinlerin birliği, dinî, irkî ve siyasi taassupların terkedilmesi gibi kozmopolit anlayışları temel prensip olarak savunmaktadırlar.⁽³¹⁾ Misyonerlik faaliyetlerini önlemenin yolu ise halkı kendi dinî ve millî inançlarıyla şuurlandırmak, misyonerlik yapan dinlerin gerçek inançlarını ilmi bir şekilde basın ve yayın yoluyla halka göstermektir.

e) İdil-Ural Bölgesindeki Millî-Dinî Teşkilatlar ve Bunların Faaliyetleri

1980'li yılların sonundan itibaren çeşitli siyasi ve sosyal hareketlerin İdil-Ural bölgesinde faaliyetlere başladığını görmekteyiz. Bunlardan en eskisi olma özelliğini koruyan "Tatar İçtimai Üzeđi (1989)" ve "İttifak Partisi (1990)" kendi programlarında İslam'ın toplum hayatındaki önemine yer vermişlerdir.⁽³²⁾ Tatar İçtimai Üzeđi 1989'da Resmi Kuruluş Kongresinde, "dinî yaşantının demokratikleştirilmesi"ne de kararları arasında yer vermiştir. Genel olarak insanların halklarının, başta vicdan özgürlüğü olmak üzere, devletçe garanti altına alınması ve dinî teşkilatlara diğer sosyal teşkilatlarla aynı hakların verilmesi istenmiştir. Hatta ateist propogandanın bile, önyargısız ve ilmî bir şekilde olmak kaydıyla, yapılabileceği belirtilmiştir.⁽³³⁾ Tatar İçtimai Üzeđi'nin faaliyetlerindeki temel dayanağı millî kültür ve İslam'dır. Merkez, İslami değerleri kendisine baz alan bir milliyetçiliği benimsemiştir.⁽³⁴⁾ Tatar İçtimai Üzeđi ile dirsek temasında olan İttifak Partisi ise kendi programında şu ifadelere yer verilmektedir: "Tatar halkının eskiden gelen kültürü ile İslam ayrılmaz bir şekilde bağlanmıştır. Din bilginlerine, hocalara ve dindarlara yardım etmek için gerekli bütün şartları yerine getirmek lazımdır. Tatar millî okul programına İslam Tarihi dersinin eklenmesi, genel insani ve ahlaki prensiplerin güçlendirilmesine katkıda bulunacaktır.⁽³⁵⁾ İttifak Partisi'nin başkanlığını yürüten milliyetçi hanım lider Fevziye Bayramova, İslam'ın ve millî kültürün toplumda hakim olmasının önemi ne işaret etmekte, millî ve dinî anlayışa sahip olmayan özgür bir Tatar devletinin hiçbir şey ifade etmeyeceğini söylemektedir.⁽³⁶⁾ Her iki

teşkilat da yoğun faaliyetlerine rağmen henüz bölgenin dinî hayatı üzerinde çok fazla etkin olamamıştır.

İdil-Ural bölgesinde bugün en faal teşkilat 29 Kasım 1990'da kurulan "İman Merkezi"dir.⁽³⁷⁾ İman Merkezi, 1990'dan bugüne kadar sistemli ve başarılı çalışmalar yapmaktadır. Bilhassa neşriyat konusuna önem veren bu teşkilat; Veliyullah Hazret Yakup idaresinde 1991'de "İman", 1993'te "İman Nuru", 1994'te "Vera (İman)" ve yine aynı yıl içerisinde "Yakîn" dergilerini çıkarmaya başlamıştır. Teşkilat 1995 yılı sonu itibariyle 96 adet dinî içerikli kitap ve kitapçığı bir milyondan fazla tirajla basmıştır.⁽³⁸⁾ Bu kitaplar müşahede ettiğimiz kadarıyla; ilmihaller, Mevdudi, Humeyni, Kardavi... gibi İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki yazarların eserlerinin çevirileridir. Ayrıca meşhur Tatar cedidçilerinin eserlerini de yeniden yayımlamaya çalışmakta, ancak bu alanda yetişmiş elemanın azlığı istenen sayıda eserin yeniden basılmasını engellemektedir.⁽³⁹⁾

İman Merkezi, dinî eğitime de el atarak 1993'te İslâm Enstitüsü statüsünde, kökü geçmişe dayanan, Muhammediye Medresesi'ni kurmuştur. Müdürlüğünü Veliyullah Hazret Yakub'un yaptığı medresenin esas vazifesi, Türk-Tatar topluluğunun millî ve manevi yapısına uygun bir program çerçevesinde insanlar yetiştirmektir. Bu medresede 1995 yılı sonu itibariyle 70'i kız 200 öğrenci ile 20 öğretmen bulunmakta ve bu haliyle o, ülkenin en büyük medresesi olma özelliğini taşımaktadır. İman Merkezi, bu basım ve eğitim faaliyetlerinin dışında özellikle İslam'ı gençlere tanıtmak

1481

(31) Tümer, G. - Küçük, A., Dinler Tarihi, Ankara, 1993, s. 360-364.

(32) Muhammetşin, Refik, a.g.m., s. 17.

(33) "Tatar Public Centre (TOTs)", Central Asian Survey, vol. 9, No. 2, 1990, s. 164-165.

(34) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 6-7.

(35) Panorama (aylık sosyal, siyasi dergi, Rusça), No. 6, Kazan, Haziran 1991, s. 24.

(36) Malik, H., a.g.m., s. 7-8.

(37) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 18.

(38) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 18.

(39) Söz konusu Tatar cedidçilerinin Bolşevik ihtilalinden önce yazdığı bu eserlerin tamamına yakını o dönemin İstanbul Türkçesine çok yakın bir dille veyahut da Arapça yazıldığı ve çoğu ağır dinî meseleleri de ihtiva ettiği için bugünkü nesil için o kitapları hem dil hem de muhteviyat açısından anlamak zorlaşmaktadır.

ve anlatmak amacıyla Kur'an okuma yarışmaları, "İslâm Medeniyeti Günleri" ve yaz kamp-ları gibi faaliyetler düzenlemekte ve bunları bölge çapına yaymaktadır.⁽⁴⁰⁾

İdil-Ural bölgesindeki adı geçen dernek ve kuruluşların dışında iki tane de Diniye Nezareti bulunmaktadır. Bunlardan biri Talgat Taceddin'in müftülüğünü yaptığı Ufa'daki Diniye Nezareti, diğeri ise Abdullah Hazret Galiyullah'ın idaresindeki Kazan Diniye Nezareti'dir. 1991'e kadar sadece Ufa'da Diniye Nezaret varken, gerek değişen şartlar, gerekse Tatar-Başkurd problemi sebebiyle Kazan'da da Diniye Nezareti açılmıştır. Bu iki Nezaret de yeteri kadar faaliyet gösterememekle birlikte Kazan Diniye Nezareti'nin bazı icraatları dikkat çekmektedir. Bu Nezaretin çalışmaları doğrultusunda, 1995 yılı sonu itibariyle, 35 öğrenci S. Arabistan'da, 4-5 öğrenci de Türkiye'de dinî eğitim görmektedir. Nezaretin bir diğer çalışması ise anaokullarında (balalar bahçesi) dinî eğitim verilmesi konusundaki teklifidir. Bu öneri şu anda Kazan ve çallı şehirlerindeki birkaç anaokulunda uygulanmaktadır.⁽⁴¹⁾ Ayrıca akademisyenlerle de bağlantı kuran Nezaret, akademisyenlerden bir "Ulema Şurası" kurmuştur. Şura'nın temel amaçları; Diniye Nezareti'nin faaliyetlerine yardımcı olmak, bu çerçevede din adamlarının yetişmesine katkıda bulunmak, Tatar ceditçilerinin eserlerinin yeniden basılmasını sağlamak, Kur'an-ı Kerim'i tercüme etmek... vb.⁽⁴²⁾ dir. Gerek Şura ve gerekse Diniye Nezareti'nin bugüne kadar bölgenin dinî hayatı için önemli olan bu konularda yeterince mesafe alamamış olması çeşitli tenkitlere neden olmuştur.

Nitekim Nezaret ve onun oluşturmuş olduğu Şura, bugüne kadar din eğitimi verecek ciddi bir medrese kuramamış, imam yetiştirme ile ilgili bir sistem oluşturamamış ve mescit yapımında arzulanana noktaya ulaşamamıştır.⁽⁴³⁾ Bu durum yeni arayışları beraberinde getirmiş ve sonuçta 1996'da Diniye Nezareti reisi Abdullah Hazret başkanlığında "Tataristan Müslümanları" adıyla yeni bir sosyal ve siyasi teşkilat kurulmuştur.⁽⁴⁴⁾ Burada bahsedilen teşkilatların dışında da bölgede bazı teşkilatlar bulunmakta ancak bunlar dikkate değer bir faaliyet gösterememektedir.⁽⁴⁵⁾

Bölge insanının buraya kadar bahsi geçen söz konusu dinî ve millî çalışmalarını dışında Türkiye'nin ve İslam dünyasının da bu coğrafyaya yönelik bazı faaliyetleri bulunmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'den ve özellikle S. Arabistan ile Pakistan gibi ülkelerden değişik dinî cemaatler bölgede çeşitli dinî faaliyetler göstermektedir. Çeşitli Türk kuruluşlarının İdil-Ural'da kurmuş olduğu okullar, her ne kadar dinî eğitim vermese de bölge insanını Türk kültürüne, dolayısıyla da İslam'a yaklaştırmada önemli bir rol üstlenmektedir.

(40) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 19.

(41) 1995 Yılı Kasım ayında Diniye Nezareti Müftüsü Abdullah Hazret Galiyullah ile yaptığımız görüşmeden.

(42) Bkz. Palajenic a Sovete Ulemov Pri Duhovnam Upravlenii Müslüman Respubliki Tatarstan. Kazan, trbz., 2 sayfa (basılmamış Ulema Şurası Nizamnamesi).

(43) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 17.

(44) Bkz. Ustav Respublikanskoe Obşestvenno-Poliçeskoğo Dvjeniya "Müsülmane Tatarstana". Kazan, 1996, 5 sayfa (Tataristan Müslümanları derneğinin basılmamış tüzüğü).

(45) Bunların arasında; Saf İslam, İslam Yanarışı Partiyası, el-İslah Siyasi Klübü, Tatar Demokratik Partisi... gibi teşkilatları sayabiliriz (Bkz. Muhammetşin, R. a.g.m., s. 17; Altın Urda (İttifak Partisi gazetesi), No. 2, (72), Çallı 1996, s. 1-3).